

**Ζωγραφική που μιλάει:
η ποιητική φύσις των πρώτων Ελλήνων
ποιητών φιλοσόφων**

Αννα Κελεσίδου,

*Πρ. Διευθύντρια του Κέντρου Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών,
Αντ. μέλος της Ακαδημίας Επιστημών της Μόσχας*

Εισαγωγή

Στα *Μετεωρολογικά* (357α) ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε μια ποιητική μεταφορά του Εμπεδοκλή για τη θάλασσα¹: κἄν εἴ τις εἰπὼν ἰδρῶτα τῆς γῆς εἶναι τὴν θάλατταν οἶεται τι σαφές εἰρηκέναι, καθάπερ Ἐμπεδοκλῆς· πρὸς ποίησιν μὲν γάρ οὕτως εἰπὼν ἴσως εἰρηκεν ἱκανῶς (ἢ γάρ μεταφορὰ ποιητικόν) πρὸς δέ τὸ γινῶναι τὴν φύσιν οὐχ ἱκανῶς. Με την παρατήρηση αυτή επισημαίνεται από τον Σταγειρίτη η διαφορά επιστημονικής γνώσης και ποίησης, αναλυτικής και συνθετικής προσέγγισης των όντων.

Τη δεύτερη αυτή θα επιχειρήσω να καταδείξω μέσα από τους σωζόμενους στίχους των τριών Πρώτων Ελλήνων Φιλοσόφων (καταχρηστικώς επονομαζόμενων Προσωκρατικών) που έμμετρα φιλοσοφούν: του Κολοφώνιου Ξενοφάνη, του “αιδοίου και δεινού” (Πλάτων, *Σοφιστής* 242d) Ελεάτη Παρμενίδη, ο οποίος “διά ποιημάτων φιλοσοφεί” (Διογ. Λαέρτ., IX 22) και του Ακραγαντίνου Εμπεδοκλή, με ιδιαίτερο σ’ αυτόν σταθμό. Ο Αριστοτέλης, αν και όταν συγκρίνει τον Εμπεδοκλή με τον Όμηρο δεν τον αριθμεί στους ποιητές, όμως τον χαρακτηρίζει (*Σοφιστ.*, Rose 65, *Περί ποιητών* Rose 70) “δεινόν “περί τὴν φράσιν” “μεταφορικόν καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς περὶ ποιητικὴν ἐπιτεύγμασι χρώμενον.

Προκειμένου για τον Ξενοφάνη, τον οποίο δοξογραφικές μαρτυρίες επονομάζουν “φυσικόν”², το ότι ο Αριστοτέλης (*Μετ.* Α. 5 986b.25) δεν τον περιέλαβε ανάμεσα στους “φυσιολόγους” και δεν τον κατονόμασε στη μαρτυρία του σχετικά με την προέλευση του παντός από τη γη, πιθανόν οφείλεται στην άποψή του ότι ο Κολοφώνιος -που έγραφε στίχους ως τα 92 του χρόνια (VS B.8)- ήταν μάλλον ποιητής παρά φιλόσοφος, εξ ου ίσως και ο χαρακτηρισμός του ως “αγροίκου” περί τα φιλοσοφικά. Έχοντας δείξει αλλού³ ότι η επιτίμηση αυτή αδίκησε τον επαναστάτη ποιητή- φιλόσοφο θα συμφωνήσω ότι ένα από τα βασικά μέσα της ποιητικής τέχνης του Ξενοφάνη, ο εποπτικός τρόπος προσιδιάζει στη φυσική διδασκαλία του.

Ειδικά η ξενοφάνεια παραστατική περιγραφή της γης μοιάζει με πίνακα ζωγραφικής που θα δικαίωνε την απόφανση του Σιμωνίδη για την ποίηση, ότι είναι “ζωγραφική που μιλάει”:

*γαίης μὲν τόδε πείρας ἄνω παρὰ ποσσὶν ὄρᾳται
ἥερι προσπλάζον, τό κάτω δ’ ἐς ἄπειρον ἵκνεϊται (B 23).*

Από φιλοσοφική άποψη έχουμε εδώ απομυθοποίηση της γνώσης ενός μέρους του φυσικού κόσμου, αφού στην εξεικόνιση της γης απουσιάζει η παραδοσιακή, ομηρική και ησιόδεια παράσταση της (Τάρταρα, Ουρανός, Χάος). Η αντίθεση “ὄρᾳται-ἄπειρον” καθιστά

¹ ‘Τῆς ἰδρῶτα θάλατταν’ B 55. Πρβλ. Διογ. Απολλ. Α XVII (για τον Νείλο), Αναξαγόρας AXC, Αντιφών XXXII.

² Ευσέβιος, VS 2 Α 9, Στράβων, XIV 634, πρβλ. Α. Kelessidou, ‘Xenophane sur la nature’, *Πρακτικά XX Διεθνούς Συνεδρίου ASPLF*, Λωζάννη 1994.

³ Βλ. Α. Κελεσίδου, *Η φιλοσοφία του Ξενοφάνη*, Ακαδημία Αθηνών 1996, σσ. 56 επ.

φανερό ότι το κάτω άκρο της γης πρέπει να εννοηθεί όχι ως ατελεύτητο άλλ' ως αφανές, δηλαδή ως αυτό του οποίου δεν έχουμε γνώση από την πείρα⁴. Συνάμα έχουμε εδώ μια πρώτη ένδειξη και της φιλοσοφικής σημασίας της κατ' εξοχήν ποιητικής αίσθησης, της όρασης (βλ. και το απόσπασμα 32, που περιέχει με παραστατικό τρόπο την ξενοφάνεια εκλογίκευση της Τριδος: *νέφος καί τοῦτο πέφυκεν, πορφύρεον καί φοινίκεον καί χλωρόν ιδέσθαι*).

Στο απόσπασμα 30, όπου πρόκειται πάλι για αντιμυθική θεώρηση του φυσικού κόσμου, η αναφορά στη θάλασσα ως αρχή των ποταμών, των νεφών και των ανέμων περιέχει δυο ποιητικά στοιχεία, ένα υμνητικό και μια προσωποποίηση:

... μέγας πόντος γενέτωρ νεφέων ανέμων τε/καί ποταμῶν.

Το εποπτικό-ποιητικό στοιχείο της παράδοσης⁵ επιβιώνει, χωρίς τη συνάρτηση με τον Ποσειδώνα, τον Βορέα ή τον Ζέφυρο, με την προσωποποίηση “γενέτωρ”.

Ο “αἰδοῖος καί δεινός” κατά Πλάτωνα Παρμενίδης, ο οποίος επίσης ‘διά ποιημάτων φιλοσοφεί’ (Διογ. Λαέρτ. IX 210) επιχειρείς στο ιδιότυπο γραπτό του, που είναι το ποίημα “Περί Φύσεως”, μια ποιητική σκηνοθεσία του λόγου: πρόκειται εδώ για τον λόγο μιας θεάς τον οποίο άκουσε ο ποιητής και μέσα στον οποίο περιέχεται ένας λόγος του λόγου των θνητών: οι απατηλές γνώμες των ανθρώπων σχετικά με το γίγνεσθαι του φυσικού κόσμου. Οι δόξες αυτές των βροτών είναι μη αληθινή αλλ’ αναγκαία γνώση, -*χρέος εἰδέναι*-, ονόματα που έδωσαν οι άνθρωποι για να δηλώσουν τα φυσικά πράγματα.

*χρεώ δέ σε πάντα πυθέσθαι
ἡμέν Αληθείης εὐκυκλέος ἀτρεμές ἦτορ
ἡδέ βροτῶν δόξας,
ταῖς οὐκ ἔνι πίστις ἀληθής.*

Ο λόγος του οποίου περιεχόμενο είναι η αναγκαία γνώση ενός επίσης αναγκαίου φαίνεσθαι των κοσμικών πραγμάτων, η έκθεση του κοσμολογικού μέρους, εκτός από το γεγονός ότι είναι, όπως και ο πιστός λόγος για το Εἶναι, λόγος και διδασκαλία μιας θεάς, περιέχει εμφανή ποιητικά στοιχεία: αν στον πρώτο λόγο υπάρχουν σύμβολα που ο ελεάτης χρησιμοποιεί -οδός πολύφημος, Κόρες του Ηλίου, δώματα της νύχτας, Δίκη, Μοίρα, κρατερή Ανάγκη, Αλήθεια με το “ἀτρεμές ἦτορ”, ως σύμβολα-αφαιρέσεις πολύ κοντά στην έννοια, αλλά και ως εικόνες- στο δεύτερο η εξεικόνιση του αιθέρα, του ήλιου της σελήνης του ουρανού είναι μάλλον ποιητική παρά εννοιολογική.

*εἴσῃ δ' αἰθερίαν τε φύσιν τά τ' ἐν αἰθερι πάντα
σήματα καί καθαρᾶς εὐαγέος ἡελίοιο
λαμπάδος ἔργ αἰδηλα καί ὀππόθεν ἐξεγένοντο,
ἔργα τε κύκλωπος πεύσῃ περιφοίτα σελήνης
καί φύσιν, εἰδήσεις δέ καί οὐρανόν ἀμφίς ἔχοντα... (B 10)*

⁴ Από δοξογραφική μαρτυρία (Αέτιος 21 A 41 για τον ήλιο ο οποίος κινείται ευθύγραμμα “εις άπειρον” γίνεται φανερό ότι και εδώ δεν πρόκειται για άρνηση της περατότητας, αλλά για το αφανές από ένα σημείο και πέρα, αφού ο ήλιος (αυτ. II 20, 3), πως και η σελήνη, είναι νέφη: η εξάτμιση από τη γη δημιουργεί πυρίδια που συναθροίζονται και σχηματίζουν τον ήλιο.

⁵ Στον Όμηρο Φ 195 ο ‘βαθύρρειτος’ Ωκεανός υμνείται για το ‘μέγα σθένος’ του και θεωρείται αρχέγονο στοιχείο.

Εκτός από τη χαρακτηριστική μοναδικότητα στην παρουσία του όρου γίνεσθαι (B 11, ο λόγος για τη γένεση των κοσμικών όντων μέσα στον χρόνο, που έχει ονομαστική αξία B 19), το παρμενιδικό *Περί Φύσεως* θα δικαίωνε την παρατήρηση του Αριστοτέλη (*Περί Ουρανού* Γ II 298b.14) ότι ο ελεατής σοφός δεν μιλά για τη φύση ως φυσικός, όπως κάνουν οι φυσιολόγοι. Ο φαινομενικός αισθητός κόσμος είναι, στην ονομαστική του αξία, οργανωμένος στο χάος και στη νύχτα θεωρούμενα ως μορφοποιητικές αρχές. Δίχως οντολογική σημασία, το κενό φυσικό γίνεσθαι περιγράφεται και ονομάζεται ποιητικά, έστω και για ν' απορριφθεί.

Ο τρίτος από τους πρώτους Έλληνες ποιητές φιλοσόφους ο Εμπεδοκλής, για να αναφερθεί στη φύση καλεί την 'πολυμνήστην, λευκώλενον Παρθένα Μοῦσαν' να του στείλει εὐήνιον ἄρμα από τον οίκο της Ευσέβειας, χρησιμοποιώντας από την αρχή δομικά στοιχεία της ποίησης, την εικόνα, την προσωποποίηση, τα κοσμητικά επίθετα. Έτσι δικαιώνει, προ του γράμματος, τον δημοκρίτειο ορισμό του ποιητή:

Ο ποιητής "ἄσσα μὲν ἄν γράφῃ μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἱεροῦ πνεύματος, καλὰ κάρτα ἐστίν" (B 18). Παρά την προαναφερθείσα αντίρρηση του Αριστοτέλη στα *Μετεωρολογικά*, ο ακραγαντίνος σοφός εκφράζεται ισότιμα ποιητικά και επιστημονικά.

Το δεύτερο γνώρισμα του λόγου του θα μπορούσε να επαληθευτεί και με το λεγόμενο από τον ίδιο στην περιγραφή του για τους "έννυχιους ὄρπηκας" (νύκτιους γόνους) ανδρών και γυναικών από το πυρ: ο "μύθος" του δεν είναι ούτε "ἀπόσκοπος οὐδ' ἀδαήμων". Ο Εμπεδοκλής προσβλέπει στο φυσικό σύμπαν περί τήν φράσιν δεινός, αμφί τέχνης και "ὑπό μήτιος εὖ δεδαώς" (B23). Πλάθει όρους, κυρίως επίθετα με ιδιαίτερη αισθητική αξία⁶. ή χρησιμοποιεί πολλαπλά τη μεταφορά και την προσωποποίηση.

Φυσώ τε Φθιμένη τε/ καὶ Εὐναίη καὶ Ἐγερσς
Κινώ τ' Ἀστεμφής τε/ πολυστέφανός τε Μεγιστώ
καὶ Φορύη/ Σωπή τε καὶ Ὀμφαίη (B 123)

... ζείδωρος Ἀφροδίτη (B 151).

Οι θεμελιακές αρχές της κοσμολογίας του, τα τέσσερα ριζώματα προσωποποιούνται με δυο αρσενικές ονομασίες, Ζεὺς, Αἰδωνεύς, και δυο θηλυκές, Ἥρα, Νῆστις και τα δυο από αυτά προσαγορεύονται με κοσμητικά επίθετα:

... Ζεύς ἀργῆς Ἥρη τε φερέσβιος.

Το νερό καλείται Νῆστις, "ἡ δακρύοις τέγγει κρούνωμα βρότειον" (B 6).

Η δύναμη χάρη στην οποία ο κόσμος είναι εὐτακτο όλον, τάξη (B 26), η Φιλία (B 18) η Φιλότης (B 19) προσδιορίζεται ως "ἡπιόφρων" (B 35).

Ο ήλιος εικονίζεται με "ὠκέα γυῖα", χαρακτηρίζεται "ὄξυβελής", η σελήνη "ἰλάειρα, ο αιθέρας "παμφανόεις" (B 98), ο άνεμος "ἀκάματος" (B 111), ο αέρας

⁶ Πχ. ἀλαώπις, ἀναίσιμος, ἀνδρόπρωρος, ἀλλοιωπὸς ἀμφίστερνος, ἀνδροφυής, γυναικοφυής, δαερὸν, δαιδαλέοδος, δαψιλὸς, διάμορφος, δνοφόμες, δολιχαίων, δολιχόφρων, ἔκμακτος, ἐμπεδόκαρπος, ἐμπεδόφυλλος, ἐνάρθμιος, ἔξαλος, εὐήκης, Ἥλιοπη, ἡπιόφρων, θαλασσονόμος, ἰλαειρα, καταστοργος, λιθόρρινος, λιπόξλος, μελάγκουρος, ὀρειλεχής, περίστεπτος, πολυφθερής, πτεροβάμων, «πιγαλέος, στερεωπός, Σφαῖρος, ὕδατοθρέμμων, ὕδρομελαθρος, Φορύη

“νεφεληγερέτης” (B 149) η γη “μελάσιον μένος” τα δένδρα “ἠὺκόμα” (B 127). Ακόμη και ένα τμήμα του χρόνου, η εσπέρα “ζωγραφίζεται” ποιητικά ως ‘γήρας τῆς μέρας’ Ο Σφαίρος αποκαλείται “κυκλοτερής” και προσωποποιείται ως ον που απολαμβάνει τη μοναξιά που τον περιζώνει κυκλικά: “μονή περιηγέει γαίων” (B 27 πρβλ. B 28).

Στους *Καθαρούς*, όπου απαντά και πάλι η επίκληση στη Μούσα (131), τα ονόματα είναι σύμβολα όντων και τα επίθετα που τα συνοδεύουν περιεκτικοί προσδιορισμοί των έργων τους:

*ἔνθ’ ἦσαν Χθονίη τε καὶ Ἥλιόπη ταναῶπις
Δῆρις θ’ αἵματόεσσα καὶ Ἀρμονίη θεμερώπις
Καλλιστῶ τ’ Αἰσχροῖ τε, Θόωσά τε Διηναίη τε,
Νημερτῆς τ’ ἑρόεσσα μελάγκουρός τ’ Ασάφεια. (122).*

Αν οι Πρώτοι Έλληνες φυσιολόγοι γενικά απομυθοποίησαν την φύση με “ἀδήριτον” ορθολογικό “ἔλεγχον” οι τρεις πρώτοι ποιητές φιλόσοφοι, ο Ξενοφάνης, ο Παρμενίδης, ο Εμπεδοκλής σκηνοθέτησαν, για να το πω έτσι, ποιητικά φυσικά τοπία, έπλασαν δυνάμεις ενοποιητικές “ἡπιόφρονες” και πρώτοι κληροδότησαν, “ἀμφί τέχνης” αλλά και ‘εὖ δεδαῶτες’ στην Ιστορία’ των ιδεών την έννοια της φύσης ως εποπτικού κόσμου -“θαῦμα ιδέσθαι”.